

Kıraat Geleneği Işığında Mezopotamya İmâlesi*

Mesopotamian İmâlah in light of Quranic Reading Traditions

Marijn van Putten**

Çeviren: Nazife Nihal İNCE***

Abstract

The Mesopotamian Qəltu dialects are well-known for their extensive use of 'imālah. This paper reexamines the historical development of this 'imālah and identifies three independent processes. One of these processes clearly continues the phonemic distinction between two early Arabic phonemes *ē and *ā which have merged to ā in Modern Standard Arabic. It is shown that this phonemic distinction was present in several Quranic reading traditions from Kufa. It is shown that specifically the reading tradition of al-Kisā'ī (d. 189/804) shows clear traces of all three 'imālah processes now found in the Mesopotamian Qəltu dialects, and thus serves as one of our earliest witnesses of these processes.

Keywords: 'Imālah, Quranic reading traditions, Qəltu dialects, al-Kisā'ī, Arabic grammatical tradition.

Öz

Mezopotamya Qəltu lehçeleri, yaygın bir şekilde imāle kullanmasıyla bilinir. Bu makale, söz konusu imālenin tarihsel gelişimini yeniden incelemekte ve üç bağımsız süreç tanımlamaktadır. Bu süreçlerden biri, Modern Standart Arapçada ā foneminde birleşmiş olan iki erken dönem fonemi *ē ve *ā arasındaki ayrımı açıkça devam ettirmektedir. Anılan fonemik ayrımın Kufe menşeli birkaç Kur'an kıraatinde mevcut olduğu da ortaya çıkarılmıştır/gösterilmiştir. Bunlardan özellikle el-Kisâ'î (ö. 189/804) kıraatinin, Mezopotamya Qəltu lehçelerinde halihazırda bulunan her üç imāle sürecinin açık izlerini gösterdiği ve dolayısıyla bu süreçlerin en eski tanıklarından biri olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İmāle, Kur'an kıraatleri, Qəltu lehçeleri, Kisâ'î, Arapça dilbilgisi geleneği.

* Bu makale *Journal of Arabic Linguistics* dergisi 77 (2023) 1 sayısında 'Mesopotamian 'Imālah in light of Quranic Reading Traditions' başlığıyla yayımlanan çalışmanın çevirisidir. Makalede kullanılan a) Alman Standartlar Enstitüsü'nün 1982'de belirlediği transkripsiyon alfabesi, şahıs ve eser isimleri dışarıda bırakılarak, olduğu gibi kullanılmıştır. Şahıs ve eser isimlerinin yazımında ise Türk okuyucuların alışkın olduğu *TDV İslam Ansiklopedisi*'nin transkripsiyon alfabesi uygulanmıştır; b) kısaltmalar mümkün mertebe Türkçeleştirilmiştir: 1) kodlayarak: sureleri kodlarken kullanılan ve Kur'an'ı karşılayan Q harfini K ile değiştirmek gibi yahut 2) açımlayarak: pl. kısaltmasının "çoğul" şeklinde açımlanması gibi (çevirenin notu).

** Asst. Prof., Leiden University Centre for Linguistics (LUCL); Bu makalenin taslağına değerli yorumlarıyla katkıda bulunan Benjamin Suchard ve Magdalen Connolly'ye teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca, makaleyi ayrıntılı olarak tartıştıkları ve değerli yorumlarını sundukları için Timelines of Arabic 2022 konferansı katılımcılarına da teşekkür etmek istiyorum.

*** Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, nihalince@akdeniz.edu.tr

Giriş

Mezopotamya Qəltu lehçeleri, *imâleyi* yaygın olarak kullanılmalarıyla bilinir. Başka bir deyişle, Modern Standart Arapçadaki *ā* (veya *-ah*) sesinin olduğu çoğu yerde ön yüksek ünlüleri (*ē*, *ī*, *i*) kullanır. Söz konusu *imâle*, hepsi benzer bir sonuca yol açsa da, üç farklı sürecin sonucu gibi görünmektedir. Bu durum Blanc (1964) ile Levin (1992) ve daha az ölçüde Abu-Haidar (1991) tarafından Bağdatlı Hristiyan ve Yahudi lehçelerinin özelinde fark edilmiş ve ayrıntılı olarak betimlenmiştir ki bunlar bu makalede odaklanacağım çeşitlerdir. Bu üç süreç şunlardır:

1. Kelime-içi uzun *i* (i-umlaut) imâlesi (örn. *tmēni* 'sekiz', *masēkīn* 'fakir (çoğul)', *klēb* 'köpekler')
2. Kelime-sonu koşulsuz imâle (örn. *kasāli* 'tembel (çoğul)', *həbli* 'hamile', *bali* 'evet')
3. Müenneslik eki (*t*) imâlesi (örn. *sani* 'yıl', *samaki* 'balık', *madyasi* 'okul')

Bunlardan ilk ikisinin Klasik Arap dilbilgisi âlimlerinin açıklamalarıyla paralellikler oluşturduğu bilinmektedir ki Levin (1992)'in çalışması, Mezopotamya imâlesi ile Sîbeveyhi (ö. 180/796) tarafından betimlenen imâle arasındaki paralelliklerin derinlemesine bir incelemesidir. Ancak bunlardan üçüncüsüne ilişkin Sîbeveyhi'nin bir betimlemesi bulunmamaktadır.

Üç imâle yerinden özellikle ikincisine ilişkin, uzun süre literatürde uygun bir açıklama yapılmamıştır. Bu türdeki imâle, öncelikle *ā* harfinin Klasik Arapça imlasında *yā* ile yazıldığı yerlerde görülür. Bunu gözlemleyen Blanc (1964: 49), "bize *yā* biçiminde ulaşan imlanın önemi araştırılmaya değerdir" demiştir. Elinizdeki makale, Blanc'ın bu önerisini ele almayı ve Iraklı kâfîlerin sahih kıraatlerinde bulunan imâle sistemleri ışığında Mezopotamya imâlesini yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Şimdiye kadar **ā*'dan *ē*'ye geçişin sonucu olarak kabul edilen kelime sonu imâlesinin fonemik statüsünü savunmakla birlikte bunun daha çok eski bir dördüncü fonemik uzun ünlü **ē*'nin korunması olarak anlaşılması gerektiğini ileri süreceğim, ki bu korunma Kur'an kıraatlerinde bulunmakta ve bu nedenle Klasik Arapçanın bir parçası olmaktadır, ancak Modern Standart Arapçayı besleyen standart Klasik Arapçada kaybolmuştur. Dahası, müenneslik ekine uygulanan üçüncü imâle süreci Sîbeveyhi tarafından tanımlanmamış olsa da bu uygulama ile bir Kufe kıraati arasında son derece yakın bir paralellik bulunduğunu göstereceğim.

1. Kelime-Sonu İmâlesi

Modern Standart Arapçada ve birçok modern lehçede kelime sonundaki alçak ünlü *ā* (ya da kısaltılmış biçimi *a*) sesinin kullanıldığı yerlerde, Mezopotamya Arapçasının Qəltu lehçelerinin sıklıkla yüksek ünlüyü kullandığı uzun zamandır bilinmektedir (Blanc 1964: 44, 82, 83, 127). Bu imâle türü, herhangi bir fonolojik faktör tarafından şartlandırılmış gibi görünmüyor, ayrıca kelime-içi imâlenin aksine isti'lâlî (empatik) ünsüzler tarafından engellenmiyor (örn. *b(a)ṭāyi* 'kaygısızlar (çoğul)' ***b(a)ṭāya* değil) ve kelime sonundaki **ī*'nin yaptığı gibi kelime-içi imâleyi de tetiklemiyor (örn. *k(a)sāli* 'tembel (çoğul)', ***k(a)sēli* değil, karşılaştıran *asēmi* 'isimler' < **'asāmī*). Bu nedenle, bu kelime-sonu imâlenin **ā*'nın bir tür yükseltilmesi olmadığı (çünkü bu öngörülebilir olurdu ve isti'lâ ünsüzleri tarafından engellenebilirdi) açıktır, ancak aynı zamanda tarihsel olarak **ī* de değildir (çünkü bu kelime içi uzun *i* imâlesini tetiklerdi). Şunu da eklemeliyiz ki, diğer tarihsel kelime sonu **-ā* halleri *-ī*'ye dönüşmemiştir. Örneğin, üçüncü şahıs tekil müenneslik alameti (klitiği) *-hā* veya birinci şahıs çoğul fiil soneki veya nesne/sahiplik alameti *-nā*, kelime sonu **ā* durumlarından oldukları halde hiçbir zaman ***hi* veya ***ni*'ye dönüşmemişlerdir (Blanc 1964: 61, 64). Tamamen lehçe-içi bir noktadan bakarak, eşzamanlı sözcük sonu */i/* durumlarının ne **ā* ne de **ī* olan ek bir fonemik ünlüyle yeniden yapılandırılması gerektiğini varsaymamız makul görünmektedir, ki bu noktada **ē* kendini açık bir

yeniden yapılandırma adayı olarak sunar. Aşağıdaki tablo, *-ē olarak yeniden yapılandırabileceğimiz kelime sonu -i durumlarından bazılarının genel bir dökümünü vermektedir.¹

MSA	Bağdatlı Yahudi	Bağdatlı Hristiyan	
'a 'mā	a 'mi	a 'mi	'kör'
balā	bali	bali	'evet'
hattā	hatti	hatta	'-e kadar, ta ki'
matā	əmta	ēmti	'ne zaman?'
hublā	həblé	həblé	'hamile (tekil)'
kasālā	ksāli	kasāli	'tembeller'
sakārā	skāyi	sakāyi	'sarhoşlar'
ta 'āba	t 'ābi	ta 'ābi	'yorgunlar'
baṭārā	ḥīāyi	ḥāṭāyi	'kaygısızlar'
'aṭāšā	'īāši	'aṭāsi (bu şekilde yazılmış)	'susuzlar'
yatāmā	ytāmi	yatāmi	'yetimler'
habālā	hbāli	habāli	'hamileler'
'ihdā	wəḥdi	wəḥdi	'tek (müennes)'
al-'uxrā	əlləxxi	əlləxxi	'diğer (müen.)'

Yukarıdaki gidişata rağmen, diğer imâle türlerinden oldukça farklı olarak, bu biçimler sıklıkla *ā'nın erken bir aşamasının (Eski Arapça/Klasik Arapçadaki biçiminin) yükseltme süreciyle ilişkili olduğu düşünülmüştür, örneğin Blanc ve Levin'in benimsediği pozisyon budur. Öte taraftan tarihsel-dilbilimsel ilkelere göre bu biçimleri dördüncü bir fonemik uzun ünlünün temsili olarak ele almak daha sağlıklı olsa da, bazıları muhtemelen sones *ā'dan ayrı bir fonemik sones *ē oluşturmak için tek bir modern lehçe grubunun esas alınmasından rahatsızlık duyabilir ki bana göre de Blanc ve Levin gibi araştırmacıların bu sonuca varmamasının nedeni budur. Ancak çalışmanın ortaya çıkaracağı üzere, Klasik Arapçada böyle bir ayrımın mevcut olduğuna dair açık ve eski kanıtlar, özellikle Kuran kıraatlerinde, bulunmaktadır.

2. Kur'ân Kıraatlerinde Son /ē/

Kur'ân'ın, günümüze ulaştığı haliyle, on ayrı sahih kıraati ve her kıraatin iki sahih rivayeti vardır. Kıraatler, Kur'ân'ın ana ünsüz metnini, ki rasm (imla) olarak da bilinir, seslendirme detaylarında farklılık gösterir. Bu durum, metnin yorumlanmasında anlamı bazen etkileyebilmektedir, ancak kıraatler daha ziyade fonoloji, morfo-fonoloji ve zamir morfolojisi açısından birbirlerinden farklıdır. Bu kıraatler, esas olarak İslami ikinci yüzyılda yaşamış olan önemli kâfilere atfedilir. Aşağıdaki tablo, bu on kâriye ve onların ravilerine genel bir bakış sunmaktadır.

	Kârî	Birinci râvî	İkinci râvî
Medine	Nâfi' (ö. 169/785)	Verş (ö. 197/812)	Kâlûn (ö. 220/835)
	Ebü Ca'fer (ö. 130/747)	İbn Verdân (ö. 160/776)	İbn Cemmâz (ö. 170/786)

¹ Tamamen çağdaş kanıtlara dayanarak, *-ē'den daha derin bir yeniden yapılandırma mümkün değildir. Ancak hem içsel yeniden yapılandırma hem de İslam öncesi Arapça kanıtlar, bu *-ē'nin nihayetinde bir kelime-sonu üç ünlüsü *-ayl'nin düşmesi sonucu olması gerektiğini göstermektedir (Van Putten 2017).

Mekke	İbn Kesîr (ö. 120/738)	Bezzî (ö. 250/864)	Kunbül (ö. 291/904)
Şam	İbn ‘Âmir (ö. 118/736)	Hişâm (ö. 245/859)	İbn Zekvân (ö. 242/856)
Basra	Ebû ‘Amr (ö. 154/770)	Dûrî (ö. 246/860)	Sûsî (ö. 261/874)
	Ya‘kûb (ö. 205/820)	Ravh (ö. 238/852)	Ruveys (ö. 234/849)
Kufe	‘Âsım (ö. 127/745)	Hafs (ö. 180/796)	Şu‘be (ö. 193.809)
	Hamza (ö. 156/773)	Halef (ö. 229/844)	Hallâd (ö. 220/835)
	Kisâî (ö. 189/804)	Dûrî (ö. 246/860)	Leys (ö. 240/854)
	Halef (ö. 229/844)	İshâk (ö. 286/899)	İdrîs (ö. 292/905)

Yukarıdaki kıraatlerin tamamı bugün hala kullanılırken, özellikle son yüzyılda Hafs rivayeti baskın hale gelmiştir, şüphesiz bu kıraatin basılı nüshalarının baskın hale gelmesi bunda kısmen etkili olmuştur. Öte yandan Kuzey Afrika’da Nâfi’den gelen her iki nakil de bugün hala baskındır; Kâlûn başlıca Libya’da ve Verş Mağrip’in geri kalanında.

Kıraatlerin hemen hemen hepsinde bir miktar imâle vardır. Örneğin, Hafs’ın Kufe kârîsi ‘Âsım rivayetinde imâle tek bir durumda, yani K11:41’de *mecrêhâ* ‘yolu’ (İbnü’l-Cezerî 2018: §3290) kullanılırken, Hişâm’ın Şam kârîsi İbn ‘Âmir rivayetinde K109:3,4’te *‘ēbidūna* ‘ibadet edenler’, *‘ēbidun* ‘ibadet eden’ (İbnü’l-Cezerî 2018: §2083) okunur, ancak bu kelimenin Kur’an’ın başka hiçbir yerinde imâle edildiğine rastlanmaz.

Birkaç kıraatte ise düzenli imâleler bulunur, özellikle Mezopotamya lehçelerinde bulunan kelime-sonu imâlesi ile açık yakınlıkları olan bir tür kelime-sonu imâlesi. Bunların en belirgin olanı, Kufeli sahih kıraat sahiplerinden Hamza’nın (ö. 156/773) ve öğrencisi Kisâî’nin (ö. 189/804) kıraatleridir.² Her ikisi de kıraatlerinde kelime-sonlu /ē/’yi bolca kullanır. Bunların kullandığı yerler aşağıdaki gibi özetlenebilir (İbnü’l-Cezerî 2018: §1968-85):

1. Üçüncü kök harfi y olan mu’tel fiiller (örn. *hadē* ama *da ‘ā* değil).³
2. Üçüncü kök harfi y veya w olan müştak mu’tel fiiller (hem *‘alqē* hem de *‘anğē*).
3. Üçüncü kök harfi y olan isimler (örn. *al-hudē* ama *‘aşāka* değil).
4. Elif-i maksûra müennes/cemi eki olan isimler (örn. *‘untē*, *yatāmē*).⁴
5. İmlası elif-i maksûra ile biten diğer kelimelerin çoğu (örn. *balē*, *matē*, *‘annē*, *‘isē*).

Bu listeden de anlaşılacağı üzere, bu dağılım **ā*’nın *ē*’ye tarihsel veya eşzamanlı yükseltilmesi değil, daha ziyade tamamen fonemik bir karşıtlıktır. *Hadē*’nin altta yatan veya tarihsel olarak önceki bir *hadā* formuna sahip olduğunu varsayarsak, **hadā* ve **da ‘ā*’nın *hadē* ve *da ‘ā* yönündeki bölünmesine makul bir açıklama getirmek mümkün olmayacaktır.⁵ Sözcüklerdeki *ā* ve *ē* farklılaşmasına sadece karşılaştırma yoluyla ulaşmak imkansızdır, bunlar kesinlikle eski bir karşıtlığı yansıtır olmalıdır.

² Halef kıraati de aynı şekilde, ilk ikisinden o kadar az farklılık gösteriyor ki onu bu tartışmanın dışında bırakacağım. Benzer bir durum, Verş’in Medinelî kari Nâfi’den yaptığı rivayette de bulunmaktadır, ancak Nâfi’ bunu daha alçak bir ünlü *ā* [æ:] ile gerçekleştirebilir. Burada bu tilavete odaklanmayacağız, ancak bu ayrımın Mezopotamya karilerine özel olmadığını belirtmekte fayda var (İbnü’l-Cezerî 2018: §1968-85, §2017-24).

³ Tüm bu karşıtlıklar aslında Arap dilbilgisi uzmanları tarafından çok iyi betimlenmiştir, ancak ilginç bir şekilde Sîbeveyhi, *hadē* ve *da ‘ē*’yi bir arada kullanarak fiiller için asla bir karşıtlık olmadığını savunur. Sîbeveyhi bu görüşte oldukça yalnız görünüyor. El-Ferrâ’ (ki Kisâî’nin öğrencisidir), ve daha sonraki diğer dilbilgisi uzmanları, imâle uygulamak isteyenlere, bu ikisi arasında bir ayrım yapmasını söyler (el-Müberred 1994: III, 44; el-Ferrâ’ 2014: 21; daha fazla tartışma için bkz. Van Putten 2022: 25–28).

⁴ Bu durum, الدنيا *al-dunyā* ‘dünya’ benzeri *yā*’ yerine *‘alif* olarak yazılan halleri de içerir. (İbnü’l-Cezerî 2018: §1971-2).

⁵ Daha dakik konuşmak gerekirse Kur’an’da bu anlamda gerçek bir ‘tek ayrımlı sözcük çifti’ (minimal çift) bulunmamaktadır. Bu durumun dağarcığın sınırlılığından kaynaklandığı açıktır, yoksa yukarıda takdim edilen kurallarda tek ayrımlı sözcük çifti/minimal çift bulunamayacağından değil. Örneğin *sarā* ‘cömert olmak’ (√srw), *sarē* ‘gece yolculuk yapmak’ (√sry) ile tek ayrımlı sözcük çifti oluşturabilir, fakat bu çift Kur’an’da bulunmamaktadır.

Bir konuşanın neden yeni bir ünlü *ē*'yi ikili ünlü (difteong) *ay* (ki bunlar karşıtlık oluşturmaya devam ediyor) ile ilişkilendirdiğini açıklamak halihazırda zor görünüyor, bundan daha zor olanı ise: isimlerdeki (3), müenneslik ekindeki (4) veya hiçbir şekilde türetme yapılamayan birçok sözcük ögesindeki (5) durumu açıklamaktır (ayrıca bkz. Van Putten 2017).

Aşağıdaki tablo, bu kıraatler ile Mezopotamya Bağdat lehçeleri arasındaki karşılaştırılabilir biçimlerin bir özetini sunmaktadır. Ayrıca bazı biçimler, hem kıraatlerde hem de Bağdat lehçelerinde, beklenmedik bir imâle eksikliğini göstermek üzere verilmiştir.

Kisâî	Hamza	Bağdathî Yahudi	Bağdathî Hristiyan
'a 'mē 'kör'	'a 'mē 'aynısı'	'a 'mi 'aynısı'	a 'mi 'aynısı'
balē 'tabi ki, Fr. si'	balē 'aynısı'	bali 'evet'	bali 'evet'
ḥattā (ḥattē ⁶) '-e kadar'	ḥattā 'aynısı'	ḥatti 'aynısı'	ḥatta 'aynısı'
matē 'ne zaman'	matē 'aynısı'	amta 'aynısı'	'ēmti (< 'ay matē) 'aynısı'
yatāmē 'yetimler'	yatāmē 'aynısı'	ytāmi 'aynısı'	yatāmi 'aynısı'
naṣārē 'Hristiyanlar'	naṣārē 'aynısı'	'atāši 'susuz' (çoğul)	'atāši 'aynısı'
'unṭē 'dişi'	'unṭē 'aynısı'	ḥablē 'gebe'	ḥablē 'aynısı'
'ihdē 'bir (müen.)'	'ihdē 'aynısı'	wəḥdi 'aynısı'	weḥdi 'aynısı'
al-'uxrē 'diğer (müen.)'	al-'uxrē 'aynısı'	laxxi 'aynısı'	laxxi 'aynısı'

Tablodaki *ā'dan ē/i'ye doğru geçişler, gelişigüzel bir geçiş olmaktan ziyade tarihi olarak *ā ve *ē'nin fonemik karşıtlığının sürdürülmesi olarak görülmelidir. Bu karşıtlık, normatif Klasik Arapça ve Modern Standart Arapçada kaybolmuştur. Ancak şunu vurgulamalıyız ki Klasik Arapçanın bilinen anlamı olan şiir ve Kur'an dilinde bu karşıtlık kaybolmamıştır. Birçok sahih kıraat bu karşıtlığı sürdürdüğüne göre, tanım gereği söz konusu karşıtlık Kuran'ın bir parçasıdır ve dolayısıyla Klasik Arapçanın bir parçasıdır.⁷

3. Farklılık Noktaları

Yukarıdaki listeden de anlaşılacağı üzere, Hamza ve Kisâî'nin -ē kullanımı, Mezopotamya lehçelerinin bu son -i'ye sahip olduğu yerlerle güçlü bir şekilde ilişkilidir. Ancak, Kufe'li kâriilerin ē'ye sahip olma biçimleri ile bu Mezopotamya lehçelerinde bulduğumuz biçim arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır.

3.1. Sonu y ile Biten Sülâsî Fiiller

Kıraatlerde sonu y olan sülâsî fiillerde (bundan sonra III-y) *ē bulunurken, modern Mezopotamya lehçelerinde bu sesin hiçbir şekilde bulunmadığı anlaşılıyor. Buna göre, *bana* 'o inşa etti' ve *štaya* 'o satın aldı' kelimeleri Hamza/Kisâî kıraatlerindeki *banēhā* 'o inşa etti' (K79:27) ve *ištarē* 'o satın aldı' (K9:111) ibarelerinin aksidir. Bu durum muhtemelen, iki fiil türünün birleşmeye başlamasıyla birlikte, sonu w olan sülâsî fiillerin (bundan sonra III-w) seslendirilişindeki genelleştirme olarak daha kolay

⁶ Kisâî kıraatinin nadir bir rivayetinde *hattē* aktarılır (ed-Dânî 2005: 308), ancak sahih rivayetlerinde *hattā*'dır. Bu düzensiz istisnanın Bağdathî Hristiyan lehçelerinde de bulunduğunu hatırlatmak isteriz. Öyle anlaşılıyor ki bu müşterek düzensiz davranış bir tesadüf değildir.

⁷ Gerçek şu ki, biri Kur'an kıraatini görmezden gelse bile, Kur'an kâfiyesi, bu seslerin kompozisyon dilinde çok belirgin olduğunu açıkça gösterecektir (Van Putten 2017). Bu husus, sadece Kur'an kâriileri tarafından değil, dilbilimciler tarafından da Klasik Arapçanın bir parçası olarak ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir (bkz. Van Putten 2022:25-7).

anlaşılabilir. Tüm modern lehçelerde olduğu gibi, Mezopotamya lehçeleri artık III-y ve III-w fiilleri arasında bir ayrım yapmıyor, bu nedenle *banē/banaytu* 'inşa etmek' ve *da'ā/da'awtu* 'çağırarak' birbirine daha yakın olmaya başlamıştır. Lehçelerdeki birleşmenin, bu iki fiil türünün çeşitli çekim hallerinde zaten birleşmiş olmasından kaynaklanmış olması mümkündür.

	Kök-Arapça	“Erken İslami Dönem Kufe’si”	Modern Bağdath Y/H
3.tekil müzekker	<i>*banaya</i>	<i>banē</i>	>> <i>bana</i>
	<i>*da'awa</i>	<i>da'ā</i>	<i>da'a</i>
3.tekil müennes	<i>*banayat</i>	<i>banat</i>	<i>banat</i>
	<i>*da'awat</i>	<i>da'at</i>	<i>da'at</i>
3.çoğul müzekker	<i>*banayū</i>	<i>banaw</i>	<i>banaw</i>
	<i>*da'awū</i>	<i>da'aw</i>	<i>da'aw</i>
1.tekil	<i>*banaytu</i>	<i>banaytu</i>	<i>banēt</i>
	<i>*da'awtu</i>	<i>da'awtu</i>	>> <i>da'ēt</i>

3.2. Sıfat Olan Ef'al ile İsm-i Tafdil Olan Ef'al'in Ayırt Edilmesi

Modern Mezopotamya lehçelerinin *-a* son ekine sahip olduğu yerde Kufeli kârihlerin *-ē* ekini kullandığı ilginç yerlerden biri de ef'al ('aCCaC) vezinli ism-i tafdillerdir. Bağdathlı Hristiyan ve Yahudi lehçelerde *'a'la* 'daha yüksek' (Blanc 1964: 49; Bar-Moshe 2019: 57) telaffuz edilirken Kufeli kârihlerde *al-'a'lē* 'en yüksek' (K2:60) biçiminde bir kıraat bulunduğunu görürüz. Şaşırtıcı bir şekilde, aynı kalıptaki fiziksel kusur ve renk sıfatları beklenen son *-i'*ye sahiptir, örn. *a'mi* 'kör', Kufe kıraatlerindeki *'a'mē* 'kör' ile karşılaştırınız. Bu, elbette, ses değişiminin düzenli bir sonucu değildir, yoksa morfolojik yapısı aynı olan bu iki kalıbın da aynı sonucu vermesi gerekirdi. İki kalıbın oluşumu arasında bariz bir fark bulunur, o da fiziksel kusurlar ve renk sıfatlarının üretken olmayan kapalı bir sıfat sınıfı olması; ism-i tafdillerin ise tamamen üretken olmasıdır. Bu nedenle, üretken sınıfın bir noktada bu tür illetli kök harfi bulunana ism-i tafdillerde kelime sonu *ā'yi*, *'akbar* gibi kelimelerde bulunan kısa *a* ile paradigmatic olarak ilişkilendirmeye başladığı anlaşılıyor. Arapça morfolojisinde *a* ile *ā* arasında paradigmatic bir eşdeğerlik geliştirmek için yeterli imkân bulursa da bunun gerçekleşmesi özellikle sonu *y* olan sülâsiler/ III-y ile sonu *w* olan sülâsiler/ III-w birleştikten sonra yaygınlaşmış olabilir. Dolayısıyla, *katab* |CaCaC|, *banā* |CaCaa| ile nasıl ilişkili oluyorsa *'akbar* |'aCCaC| de *'a'lā* |'aCCaa| ile ilişkili olacaktır.⁸

Kufelilerin kıraatlerinde bulunmasa da ism-i tafdiller ile renk ve kusur sıfatları arasındaki bu ayrımın bir izi muhtemelen başka bir Mezopotamya kıraat geleneğinde vardır. İsim verecek olursak, Basra'nın kârisi Ebû 'Amr'ın (ö. 154/770) kıraati böyledir.⁹ Söz konusu iz, Blanc (1964: 49) tarafından Fück'e

⁸ Belki de, müennes ism-i tafdilin nadir kalıntılarının müennes soneklerindeki son *-ē* sesini koruduğunu belirtmekte fayda var, örn. *allaxxi* 'diğer' < **al-'uxrē*.

⁹ Ebû 'Amr'ın düzenli kelime sonu imâlesi Kufeli karilerinden daha az sıklıkta görülür. Onun imâlesi daha aşağıda telaffuz edilir (*-ā* [æ:]), ancak öncesinde *r* sesi gelirse böyle değildir (bu durumda *-ē* olur). O imâleyi Kufelilerin imâle yaptığı bütün kategorilerde kullanır ancak uygulaması daha kısıtlıdır. Onun kıraatinde imâle sadece şu durumlarda uygulanır: (1) kelime ayet sonundaysa (bu şartı kelimeyi zamir eki *-hā* takip ettiğinde de uygular); veya (2) CvCCā veznindeki isimlerin müenneslik soneki ise. Sadece kendisinden önce *r* geldiğinde diğer bağlamlarda da doğrulanır ve *-ē* olarak telaffuz edilir (İbnü'l-Cezerî 2018: §1986, §2031-45).

(1950: 45) atıfla zaten gözlemlenmişti. Anılan gözlem oldukça kısa açıklandığından burada daha ayrıntılı olarak ele alınmaya değer. Ebû ‘Amr, K17:72’de imâleyi ‘a ‘mē ‘kör’ ismine uygular ancak bu uygulama yalnızca ayetteki ilk kelimedir, ikinci kelimede değil:

wa-man kāna fī hādihū ‘a ‘mē fa-hwa fī l-‘āhirati ‘a ‘mā wa-‘aḍallu sabīlā
 “Kim bu dünyada kör olursa, ahirette daha da kör olur ve yolundan daha da sapar.”

İkinci ‘a ‘mā’ya nazaran ilk ‘a ‘mē’nin bu istisnai durumu aslında bu ayetin tefsiri tarafından bildirilmiş olabilir. Birçok dilbilgisi eğilimli müfessir, mantıksal olarak ikinci ‘a ‘mā’nın ‘kör’ anlamına gelen ‘a ‘mē’nin ism-i tafdil hali olarak anlaşılması gerektiğini belirtmiştir; ki kelimenin hemen ardından gelen ‘aḍallu ism-i tafdili semantik olarak bunu göstermektedir.¹⁰ Örneğin bkz. el-Ferrâ’ (1983: II, 127 ve sonraki), İbn Hâleveyhi (1979: 219), el-Fârisî (1971: V, 112 ve sonraki) ve et-Taberî (2001: XV, 12). el-Ferrâ’ hariç diğer müfessirler, imâlenin iki kelimede farklı oluşunu, kusur sıfatı ile ism-i tafdil hali arasında ayırım yapma aracı olduğunu açıkça belirtmişlerdir.

Öyle anlaşıyor ki Ebû ‘Amr, iki اعمى arasındaki anlamsal ayrımı, kusur sıfatı ile ism-i tafdil telaffuzu arasında bir karşıtlık getirerek vurgulamaya karar vermiştir. Esasında bu uygulama onun kıraatine yabancı bir karşıtlıktır. Kur’an’da ‘kör’ anlamındaki ‘a ‘mā’nın diğer tüm halleri onun tarafından imâle olmadan okunur. Ebû ‘Amr, bugün modern Mezopotamya lehçelerinde gördüğümüz bir ayrımı, iki kelime arasındaki anlamsal farkı vurgulamak için kullanmaya karar vermiş gibi görünüyor. Bu, onun yaşadığı dönemde, yani Hicri ikinci yüzyılın başlarında, böyle bir ayrıma sahip lehçelerin mevcut olduğu anlamına gelir

4. Kisâî Kıraatinde Müenneslik Te’sinin Yüksek Ünlüye Dönüştürülmesi: -ah→ -eh

Yukarıda 1 numaralı başlıkta gördüğümüz gibi, *-ē ve *-ā arasındaki eski bir fonemik karşıtlığa dayanan kelime sonu imâlesinin yanı sıra, modern Mezopotamya Arapçası’nda literatürde imâle adı verilen ve ilk türün aksine, tarihsel olarak alçak bir ünlünün yüksek bir ünlüye geçişini temsil eden iki başka işlem daha vardır. Bu diğer ikisi, a) son ek olan müenneslik te’sinde (harekenin) -a → -i yönünde bir çift ünlü (alofonik) yükseltmeye uğraması ve b) şartlı uzun i imâlesidir. Ayrıca, bu bağlamda Kisâî’nin kıraati, bugün modern Mezopotamya lehçelerindeki bulgularla açık benzerlikler göstermektedir.

Sahih kıraatler arasında Kisâî kıraatinin sahih rivayetlerinin kendine özgü bir sistemi vardır: Bu, vakıf halindeki müenneslik tesinin harekesi -ah’ın -eh yönünde yükseltilmesidir ki onun kıraatinde bu uygulama düzenlidir ve fonetik şartlara bağlanmıştır. Söz konusu durum, kelime sonu -ē’nin aksine, fonetik şartlara bağlandığı için açık bir şekilde -ah’tan -eh’e doğru bir çift ünlü kayması olarak görülebilir. Şartlandırma ortamı, özellikle Bağdatlı Hristiyan lehçelerinde ve birçok Levant lehçesinde bulduğumuz şartlandırmayı fazlasıyla anımsatır.

Blanc’ın (1964: 68ff.) tanımladığı gibi, Bağdatlı Hristiyan lehçelerindeki müenneslik ekinin iki yansıması vardır: -i ve -a.¹¹ Şu var ki -a’nın -i yönünde yükseltilmesi, hemen öncesinde müsta’lî (empatik) veya gırtlak ünsüzü geldiğinde engellenir (örn. *malēḥa* ‘güzel’, *qāṣṣa* ‘hikaye’). Diğer taraftan, bu lehçelerde y’ye dönüşmüş olan tarihi *r, anılan sistemde özel bir konuma sahiptir. Tarihi *i, *ī veya *ay, ne zaman *r’den önce gelirse müenneslik ekinden önceki ünlü -i’ olur, örn. *kbīyī* ‘büyük’

¹⁰ Şunu belirtelim ki Fück, Arapçanın renk ve kusur kelimelerinden ism-i tafdil yapmaya aslen müsaade etmediği görüşündedir ve buna bağlı olarak K17:72’deki ikinci ‘a ‘mā’yı bir sıfat olarak değerlendirmektedir. Bu görüşün doğru veya yanlış olması, buradaki tartışma için pek de önemli değil. Açıkça görünüyor ki müfessirlerin bunu bu şekilde anlamış ve muhtemelen Ebu Amr’ın da bunu ism-i tafdil olarak değerlendirmiştir.

¹¹ Bağdatlı Yahudi lehçelerde de müenneslik ekinin bu iki yansıması bulunmaktadır, ancak koşulları, Bağdatlı Hristiyan lehçelerinde veya Kisâî’nin kıraatinde bulunan koşullardan oldukça farklıdır (Bar-Moşe 2019: 49f.)

< *kabīrah*, *zyayyi* 'küçük' < *ş/zuğayrah*, *abyi* 'iğne' < 'ibrah. Bunların dışındaki hallerde *r, müsta'li muamelesi görür, örn. *maya* 'kadın' (< *mar*(')ah), *şōya* 'resim' (< *şūrah*).

Kisâi'nin kıraatindeki yükseltme, Bağdatlı Hristiyan lehçelerinde gördüğümüz yükseltme kuralıyla neredeyse aynıdır (ed-Dânî 1984: 54; İbnü'l-Cezerî 2018: §2117-63).¹² Müsta'li ve arka ünsüzler (t, d, s, d, x, y, q, ' , h) yükseltmeyi engeller: *baştah* 'bolluk', *maw'idah* 'ders-uyarı', *xaşāşah* 'yoksulluk', *qabdah* 'avuç', *asş-şāxxah* 'sağır edici patlama', *al-bāliyah* 'nihai', *al-hāqqah* 'kaçınılmaz gerçeklik', *an-naṭīḥah* 'boynuzlanan' ve *al-qāri'ah* 'felaket'. Ünsüzler arka ve müsta'li olmadığına sonrasındaki müenneslik soneki öncesi ünlü yükseltilir: *rabweh* 'tepe', *ni'meh* 'lütuf', *qiyāmeḥ* 'diriliş', *humazeh* 'alaycı', *lumazeh* 'alay eden'.

Aynı şekilde /r/ harfi de istisnai bir duruma sahiptir. Öncesinde /a/ veya /u/ geldiğinde yükseltme engellenir, ancak öncesinde /i/, /ū/ veya /ay/ olduğunda engellenmez, örn. 'ibreh 'bir ders', *al-āxireh* 'son', *başireh* 'tanık' ve bunlara karşılık *yamrah* 'karışıklık', *hufrah* 'çukur', *sūrah* 'sure', *maḥşūrah* 'toplanmış', *baraḥrah* 'görevine sadık', *imārah* 'imar etmek'.

Ancak, Bağdatlı lehçeler için anlatılanlardan (ve bildiğim kadarıyla böyle bir yükseltmeyi barındıran herhangi bir modern lehçeden) farklı olarak, /k/ harfi de /r/ harfinin şartlarına bağlıdır, örn. *al-malā'ikeh* 'melekler', *muşrikeh* 'putperest (müennes)', *al-'aykeh* 'ağaçlık' iken *at-tahlukah* 'yıkım' ve *as-şawkah* 'güç' biçimindedir.

Gırtlak sesleri /h/ ve /' / sonrasındaki ünlülerin yükselmesi, yalnızca öncesinde /a/ veya /ā/ gelirse engellenir (muhtemelen /u/ da yükseltmeyi engellerdi ancak Kur'an'da bu tür kelimelere dair bir örnek yoktur), örn. *wiğheh* 'yön', *fākiheh* 'meyve', 'āliheh 'tanrılar', *xāṭi'eh* 'günahkâr', *xāṭi'eh* 'günah' iken *saḫāhah* 'aptallık', *imra'ah* 'kadın', *barā'ah* 'kopuş', *naş'ah* 'yaratılış' ve *saw'ah* 'ayıp'.

Bu nedenle, müenneslik soneginin vakf hali şartları hususunda, Kisâi kıraati ile modern Mezopotamya lehçelerinin ortak yönleri bulunmaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki onun doğrudan hocası Hamza'nın kıraatinde bu tür bir yükseltme bulunmamaktadır ve tüm hallerde sadece -ah olarak telaffuz edilmektedir. Şu hâlde Kisâi, başka bir şey lehine, hocasından ayrılmaktadır. Muhtemeldir ki bu biçimler Kufe'de bulunan yerel Mezopotamya Arapçasında zaten kullanılmaktaydı ve bunu kıraatine entegre etmeyi tercih etti.

5. Kuteybe Rivayetinde Kisâi'nin Uzun i İmâlesi

Mezopotamya lehçelerinde bulunan üçüncü ve son imâle türü uzun i imâlesidir. Bu imâle türü Arap dilbilgisi uzmanları tarafından ayrıntılı olarak tanımlanmıştır ve Sibeveyhi'de bulunan tanımın Mezopotamya lehçelerinde bulduğumuz tanımla yakından uyduğu zaten fark edilmiştir (Levin 1992). Bu tür imâle, ne zaman *i* veya *ī* *ā'ya bitişik bir hecede bulunursa *ā foneminin *ē*'ye kayması şeklinde gerçekleşir. Bu kayma, t, d, s, z, q, h, ġ veya r¹³ harfleri ā'ya bitişik olursa düzenli olarak engellenir. Bu imâle türü hem Yahudi hem de Hristiyan Bağdatlı lehçelerde bulunur (Blanc 1964: 42–50).

Önceki iki imâle türünden farklı olarak, Kisâi – iki sahih tarihinde – uzun i imâlesini düzenli olarak sürdürmez. Buna rağmen uzun i imâlesinin açık izleri bulunur ve bunlar ortaya çıktığında, genellikle Mezopotamya lehçeleri için bulduğumuz koşullu kurallarla uyusurlar.

¹² Bu tür yükseltmenin Mezopotamya lehçelerinin ötesine uzandığını ve esasen aynı biçimde Şam Arapçasında da bulunduğunu belirtmekte fayda var (Cowell 1964: 138–9). Yedi kıraatten sonra üç kıraati daha sahih kıraatlere dahil eden, kendisi de Şam doğumlu olan İbnü'l-Cezerî (ö. 833 H/1429 CE), bu kuralın çağındaki Arapçaya olan açık benzerliğinden etkilenmiş ve "bu, günümüz insanların da uygulamasıdır" (*hiya luğatu n-nāsi l-yawma*) demiştir (İbnü'l-Cezerî 2018: §2118).

¹³ r fonetik şartlara bağlı bir çift ünlüdür (alofon) ve i ile ī dışında kalan ünlülerden hemen sonra veya önce geldiğinde ortaya çıkar.

Râvî Ebû'l-Hâris böyle bir imâleye dair hiçbir kanıt göstermez, ancak ed-Dûrî birkaç örnek nakleder: *'âdēninā* 'kulaklarımız' (K41:5), *ṭuṣṣenihim* 'onların günahları' (K2:15, vb.), *bēri'ikum* 'yaratıcınız' (K2:54, her iki seferde de) ve *al-bēri'u* 'yaratıcı' (K59:24), *sēri'ū* 'acele edin!', *yusēri'ūna* 'acele ediyorlar' ve *nusēri'u* 'acele ediyoruz' geçtiği her yerde, *al-ğēri* 'komşu' (K4:36, her iki seferde de), *ğabbērīna* 'çok güçlüler' (K5:22; K26:130), *al-ğawēri* 'gemiler' (K42:32; K55:24; K81:16) ve *'anšērī* 'yardımcılarım' (K3:52; K61:41). Bunların dışında bazı fiiller ise, ed-Dûrî'nin otoritesine dayanan daha sınırlı tariklerden aktarılmıştır, örn. *yuwērī* 'o gömer' ve *fa-'uwērī* 'ben de gömerim' (K5:31) (İbnü'l-Cezerî 2018: §1980-3)

Şu hâlde sahih rivayetlerde uzun i imâlesinin bazı izleri vardır, ancak çoğu durumda /r/'nin varlığıyla oldukça açık bir şekilde tetiklenmiş gibi görünmektedir.¹⁴ Ancak, bu sahih rivayetlerin yanı sıra, Kisâî kıraatinin günümüzde ortadan kalkmış ancak yine de orta çağ literatüründe oldukça iyi belgelenmiş iki tariki daha vardır. Bunlar Nusayr ve Kuteybe'nin tarikleridir. Burada bizim için özellikle ilgi çekici olan Kuteybe'nin tarikidir. Kuteybe, uzun i imâlesini Kur'an'ın tamamında çok daha yaygın bir şekilde kullanmıştır. Bu tarikte bile, söz konusu imâle türü düzenli olmasa da, her ortaya çıkışında (ki sıklıkla ortaya çıkar) uzun i imâlesi kuralı ile tutarlıdır.

Kuteybe'nin imâleyi ne zaman uygulayıp uygulamadığına ilişkin net bir kural olmadığından Kuteybe rivayetinin betimlenmesi, genellikle her bir kelimenin imâleli veya imâlesiz telaffuz edildiğini ayrıntılı olarak açıklayan uzun bölümler biçimindedir. Bu nedenle, İbn Mihrân'ın *el-Ğâye*'sinde, kullandığım baskıdaki 480 sayfanın 458-480 sayfalarını kaplayan, özellikle Kuteybe'nin imâlesine ayrılmış bir bölüm vardır (İbn Mihrân 1990: 458–480). Elbette bu tam listeyi yeniden üretmek bu makalenin kapsamı dışındadır, ancak Bakara Suresi'nde Kuteybe için bildirilenlere dayanan aşağıdaki liste, okuyucuyu, düzenli bir okuma olmasa da, kullandığı imâle tipinin açıkça Bağdatlı Yahudi ve Hristiyan lehçelerde bulduğumuza benzer bir uzun i imâlesi çeşidinden geldiğine ikna etmek için yeterli olmalıdır. Ancak, fazladan bir kafa karıştırıcı faktör, İbn Mihrân tarafından bildirildiği gibi Kuteybe'nin aktarımında uzun i imâleli kelimelerin bazılarının tam /ē/, diğerlerinin ise daha az yükseltilmiş /ā/ sesine sahip olmasıdır.¹⁵ Bu iki seçenek için net bir koşul bulamadım.

- *an-nēsi* 'insanlar' (K2:8 ve mecrur olduğu her yerde)
- *firāšan* 'dinlenme yeri' (K2:22)
- *binā'an* 'yerleşim yeri' (K2:22)
- *mutašābihan* 'benzeyen' (K2:25)
- *ğā'ilun* 'yapacak' (K2:30)
- *kēfirin* 'inanmayan' (K2:41)
- *ar-rēki'ina* 'rukua eğilenler' (K2:43)
- *wēhidin* 'bir' (K2:61 ve mecrur olduğu her yerde)
- *al-ğēhilīna* 'cahiller' (K2:67) ve *al-ğēhilūna* merfu veya mecrur-mansub olduğu her yerde.
- *bi-l-wēlidayni* 'ebeveyne karşı' (K2:83) ve *bi-wēlidayhi* bulunduğu her yerde.
- *ihsānan* 'iyilik' (K2:83)
- *'usārī* 'esirler' (K2:85)
- *an-našārē* 'hristiyanlar' (hangi ayet olduğu belirsiz)
- *al-qiyyēmeh* 'kıyamet' bulunduğu her yerde (K2:97)
- *bi-bābila* 'Babil'de' (K2:102)

¹⁴ Kelime-içi uzun i imâlesi sisteminde /āri/ sırasının Sibeveyhi'nin tariflerinde de özel bir yere sahip olduğunu belirtmekte yarar var (Sibeveyhi 1988: IV, 136–42).

¹⁵ Tam imâle ile eksik imâle arasındaki ayrım, İbn Mihrân tarafından şöyle ifade edilmiştir: imâleyi *'amāla* fiiliyle veya ona [imâle öncesindeki harfin] kesrelenmesi diyerek, örn. “‘*awwala kēfirin bihi*’ (K2:41) *yumīlu l-kāfa*”, buna mukabil, iki ses arası telaffuz edilen imâleler ise araya *qalīlan* veya bazen *laṭīfan* kelimeleri koyarak, örn. “‘*al-'arda firāšan wa-s-samā'a binā'an*’ (K2:22) *bi-kasri r-rā'i wa-n-nūni laṭīfan*” and “‘*wa-'utū bihi mutašābihan*’ (K2:25) *yumīlu š-šīna qalīlan*.”.

- *al-kitēbi* ‘Kitap’ (K2:105, ve mecrur olduğu her yerde)
- *ġē’iluka* ‘seni yapacak’ (K2:124)
- *’ēminan* ‘güvenle’ (K2:126)
- *wa-’ismē’il* ‘ve İsmail’ (K2:127)
- *bi-tābi’in* ‘tabi olacak’ (K2:145, her iki zamanda da)
- *’innē* ‘nasıl? [biz]’ (K2:156, *’innē li-llāhi*’de var fakat *wa-’innā ’ilayhi*’de yok)
- *šēkirun* ‘şükreden’ (K2:158, ayrıca mecrur ve mansub hallerinde)
- *bi-xēriġina* ‘asla (çoğul) ayrılmayacak’ (K2:167 ve her yerde)
- *wa-l-masākina* ‘ve muhtaçlara’ ile *wa-s-sā’ilina* ‘ve soranlara’ (K2:177)
- *bi-’ihsānin* ‘iyilikle’ (K2:178)
- *li-l-wālidayni* ‘ana-babaya’ (K2:180)
- *’ibādī* ‘kullarım’ (K2:186)
- *ad-dā’i* ‘yalvaran’ (K2:186)
- *nisē’ikum* ‘kadınlarınız’ (K2:187)
- *al-masēġidi* ‘camiler’ (K2:187)
- *kēmilatun* ‘tam’ (K2:196)
- *kāfiratun* ‘inanmayan’ fakat vakf halinde *kēfireh* (K3:13)
- *al-ḥisēbi* ‘hesap’ (K2:202) ve *ḥisēban*, mecrur veya mansub olduğu her yerde
- *bi-l-’ibēdi* ‘kullarla’ (K2:207 ve mecrur geçtiği her yerde)
- *fa-li-l-wēlidayni wa-l-’aqrabina wa-l-yatēmē wa-l-masēkīna* ‘ebeveynler, akrabalar, yetimler ve yoksullar için’ (K2:215)
- *qitēlin* ‘savaşmak’ (K2:217 ve mecrur geçtiği her yerde)
- *nisē’ihim* ‘kadınları’ (K2:226)
- *li-r-riġēli* ‘erkekler için’ (K2:228 ve geçtiği diğer iki yer)
- *bi-’ihsēnin* ‘iyilikle’ (K2:229)
- *kēmilayni* ‘tam’ (K2:233)
- *al-wēriṭi* ‘varis’ (K2:233)
- *an-nisē’i* ‘kadınlar’ (K2:235)
- *’ihrēġi* ‘çıkarmak’ (K2:240)
- *bi-’ēḥidīhi* ‘onu alacaksınız’ (K2:267)
- *al-ġēhilu* ‘cahil’ (K2:273)
- *kētibun* ‘yazan’ (K2:282) ve *kētiban* (K2:283) ve merfu, mecrur veya mansub geçtiğinde.
- *riġēlikum* ‘adamlarınız’ (K2:282)
- *wa-kitēbihī* ‘ve kitabı’ (K2:285)¹⁶

Kuteybe’nin kıraatini açıklayan diğer kaynaklarda (örn. ed-Dânî 2005: 336–8) da aynı şekilde büyük miktarda uzun i imâlesi bulunmaktadır, ancak İbn Mihrân’ın aktarımıyla tam olarak uyuşmaz. Bu sistemin kaotik doğası bize şunu göstermektedir: tarihi Kuteybe kıraati (veya belki de öğrencilerinin kıraati – ki bu durum Kuteybe kıraatine ilişkin rivayetler arasındaki ihtilafı açıklar) Kisâî’nin tamamen düzenli uzun i imâlesine sahip olan kıraatini aktarmaya çalışmaktaydı, ancak kıraate ilişkin bilgisi eksikti ve oluşmakta olan Klasik Arapçanın uzun i imâlesiz normunun artan sosyolengüistik baskılarına uygun biçim almaktaydı. Bu durumda sahih rivayetler, çoğu (ed-Dûrî) veya tamamı (Ebü’l-Hâris) arındırılmış Kisâî versiyonunu yansıtmaktadır.

¹⁶ Hafs kıraatinde bu kelime çoğul formunda *wa-kutubihī* biçiminde okunur (İbnü’l-Cezerî 2018: §2822).

Sonuç

Önceki bölümde, modern Mezopotamya Arapçasının, Bağdatlı Yahudi ve Hristiyan lehçelerinde olduğu gibi, hepsi imâle şemsiye terimi altında toplanabilen üç ayrı sürece sahip olduğunu gördük. Kısaca özetleyecek olursak; bu lehçeler kelime sonu **-ā* ve **-ē* arasındaki eski bir fonemik karşıtlığı sürdürmektedirler. Bunun yanı sıra, müenneslik sonekinin harekesi **-ah*, belirli fonetik ortamlarda *-eh*'e yükseltilmektedir. Dahası, bir uzun *i* türü, kelime içi *ā*'yı, *i* veya *ī* sesine yakın olduğu birçok koşulda *ē*'ye dönüştürmektedir. Arap dilbilgisi uzmanları tarafından tanımlandığı şekliyle bu kategorilerin bir miktar örtüştüğü bir süredir kabul edilse de, erken Klasik Arapçadaki gerçek pratik kullanımı tam olarak araştırılmamıştır. Kufeli kâriilerin, Mezopotamya Arapçasında (bazı ek arkaizmler dahil) bulduğumuz son **-ā/*-ē* ayrımını açıkça koruduklarını ve özellikle Kisâî (ö. 189/804) kıraatinin Bağdatlı Hristiyan lehçelerde bulunan müenneslik te'sini *-eh*'e yükseltme uygulamasıyla neredeyse mükemmel bir uyum içinde olduğunu ve kendi kıraatinin sahih olmayan bir aktarımında uzun *i* imâlesinin açık izlerini koruduğunu gördük.

Dokuzuncu yüzyılın başlarında ölen Mezopotamyalı bir kârinin kıraatinde görülen bu özellik demeti, sadece daha önce fark edilmiş olan uzun *i* imâlesini değil, aynı zamanda Mezopotamya'nın Qeltu lehçeleriyle ilişkili olan bu izoglosların¹⁷ tamamını Kisâî'nin yaşadığı döneme ve şüphesiz ondan bile öncesine geri götürebileceğimizi düşündürmektedir.

Bu makalenin, Kur'an kıraatlerinin Arapçanın kadim evrelerine ilişkin önemli bir kaynak olduğunu göstermiş olması ve -kesinlikle doğal konuşmayı yansıtmaları da (Van Putten 2022: 76ff.)- Arapçanın tarihi lehçelerine dair bize fikir verebilecek önemli başka bilgiler barındırıyor olması umulmaktadır.

Kaynakça

- Abu-Haidar, F. *Christian Arabic of Baghdad*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991.
- Bar-Moshe, Assaf. *The Arabic Dialect of the Jews of Baghdad*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2019.
- Blanc, H. *Communal Dialects in Baghdad*. Cambridge: Distributed for the Center for Middle Eastern Studies of Harvard University by Harvard University Press, 1964.
- Cowell, M.W. *A Reference Grammar of Syrian Arabic*. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 1964.
- Crystal, D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford: Basil Blackwell, 1991.
- Dânî, Ebû Amr. *et-Teyşîr fî'l-Kirââtî's-Seb'*. Ed.: Pretzl, O. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984.
- Dânî, Ebû Amr. *Câmi'u'l-beyân fî'l-Kirââtî's-Seb'i'l-meşhûra*. Ed.: Cezâirî, M. Saddûk. Beyrut: Dâr al-Kutub al-İlmiyyah, 2005.
- Fârisî, Ebû Ali. *el-Hucce fî ileli'l-Kirââtî's-Seb'*. Eds.: Abdulmevcûd, Âdil Ahmed – Muavved, Ali Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ. *Kitâb fih luğâtu'l-Kur'ân*. Ed.: Sarî', Câbir b. Abdullah. Unpublished, 2014.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ. *Me'ânî'l-Kur'ân*. Eds.: Neccâr, M. Ali, Necâti, Ahmed Yusuf. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1983.
- Fück, J. Arabiya. *Untersuchungen zur Arabischen Sprach- und Stilgeschichte*. Berlin: Akademie-Verlag, 1950.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr. *Neşru'l-Kirââtî'l-Aşr*. 5 Cilt. Ed.: Süveyd, Eymen Ruşdî. Beyrut & İstanbul: Dâru'l-Ğavsânî, 2018.
- İbn Hâleveyhi, Ebû Abdullah. *el-Hucce fî'l-Kirââtî's-Seb'*. Ed.: Mekrem, Abdulâl Sâlim. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1979.
- İbn Mihrân, Ahmed. *el-Ğâye fî'l-Kirââtî'l-Aşr*. Ed.: el-Canbâz, M.Ğ.. Riyad: Dâru's-Şevvâf li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1990.

¹⁷ İzoglos (en. Isogloss), belirli bir dil özelliğinin kullanıldığı alanın sınırını işaretlemek için haritada çizilen çizgidir, bkz, Crystal, D. (1991), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford: Basil Blackwell; (çevirenin notu).

- Levin, A. "The Authenticity of Sîbevayhi's Description of the 'Îmâla". In: *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 15 (1992), 74–93.
- Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *Kitâbu'l-Muktedab*. 5 Cilt. Ed.: Udayme, M. Abdulhalik. Kahire: 1994.
- Putten, M. Van. *Quranic Arabic: From Its Hijazi Origins to Its Classical Reading Traditions*. Leiden & Boston: Brill, 2022.
- Putten, M. Van. "The Development of the Triphthongs in Quranic and Classical Arabic". In: *Arabian Epigraphic Notes* 3 (2017), 47–74.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Osman. *Kitâbu Sîbeveyhi*. Ed.: Hârûn, Abdüsselam Muhammed. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer. *Tafsîru't-Taberî. Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Ed.: et-Türkî, Abdullah. Kahire: Dâru Hecer, 2001.

Declaration of Interests (Çıkar Çatışması): The authors declare that they have no competing interest (Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir).

Funding (Finansal Destek): The authors declared that this study has received no financial support (Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir).

Ethical Statement (Etik Beyan): It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Ethics Committee Permission (Etik Kurul İzni): The article does not require ethics committee permission. (Makale etik kurul izni gerektirmemektedir).